

<https://doi.org/10.30546/114578.2026.3010.139>

BİRİNCİ BAKI TÜRKOLOJİ QURULTAYINDA LİŖQVİSTİK QƏNAƏT PRİNSİPİNİN TİPLƏRİ MƏSƏLƏSİ

Könül Həsənova (Nərimanqızı)

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://ORCID.org/0000-0001-8795-252X>
hasanovakonul@yandex.ru

Xülasə

Türkoloji Qurultayda linqvistik qənaət prinsipinin tipləri ayrıca məsələ kimi nə məruzə, nə də çıxış obyektinə çevrilməmiş, sadəcə olaraq üç yaradıcı şəxsiyyətin orfoqrafiya və terminologiya ilə bağlı məruzələrində öləri olaraq toxunulmuşdur və bu qısa tezislərdə qənaətin iki tipindən bəhs olunmuşdur ki, bunlardan birincisi oxu prosesində vaxta, zamana, ikincisində isə enerjiyə qənaət məsələsi olmuşdur ki, məqalədə bunların mahiyyətinə aydınlıq gətirilməklə yanaşı, həmin qənaət tiplərinin hansı səviyyələrdə özünü bariz şəkildə nümayiş etdirilməsi yollarından bəhs olunur. Eyni zamanda qurultaydan keçən onilliklər ərzində bu tip qənaət prinsipləri barədə yazılan tədqiqat əsərlərinə qısa ekskurs edilir və onların psixolinqvistik aspektləri üzə çıxarılır.

Açar sözlər: orfoqrafiya, terminologiya, vaxt, enerjiyə qənaət, prinsip, vəhdət, dil.

THE PROBLEMS OF THE PRINCIPLE OF LINGUISTIC ECONOMY AT THE FIRST TURKOLOGICAL CONGRESS IN BAKU

Konul Hasanova (Narimangizi)

Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

At the Turkological Congress, the types of the principle of linguistic economy did not become a separate subject of either reports or speeches; rather, they were only briefly touched upon in the reports of three creative figures dealing with orthography and terminology. In these short theses, two types of economy were mentioned: the first concerned economy of time in the reading process, while the second related to economy of energy. The article clarifies the essence of these principles and discusses the ways in which these types of

economy are clearly manifested at different levels. At the same time, a brief overview is provided of the research works written over the decades following the Congress on these types of economy, and their psycholinguistic aspects are revealed.

Key words: spelling, terminology, time, energy saving, principle, unity, language.

К ВОПРОСУ О ТИПАХ ПРИНЦИПА ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ НА ПЕРВОМ БАКИНСКОМ ТЮРКОЛОГИЧЕСКОМ СЪЕЗДЕ

Кёнюль Гасанова (Нариманкызы)

Азербайджанский государственный педагогический университет

Резюме

На тюркологическом съезде принцип лингвистической экономии не был выделен в качестве самостоятельного предмета ни доклада, ни выступления; к нему лишь эпизодически обращались в докладах трёх творческих личностей, посвящённых вопросам орфографии и терминологии. В этих кратких тезисах упоминаются два типа экономии: первый связан с экономией времени в процессе чтения, второй – с экономией энергии. В статье, наряду с разъяснением сущности данных типов экономии, рассматриваются способы их наиболее наглядного проявления на различных языковых уровнях. Кроме того, даётся краткий экскурс в исследования, посвящённые данным типам принципа экономии, написанные в течение десятилетий, прошедших после съезда и выявляющие их психолингвистические аспекты.

Ключевые слова: орфография, терминология, время, экономия энергии, принцип, язык.

Giriş/Introduction

1926-cı ilin martın 1-də Qorxmazovun sədrliyi ilə keçirilən Türkoloji Qurultayın 6-cı iclasında “Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların sosial əhəmiyyəti” adlı mövzuda iki məruzə edildi. Birincisi, Leninqrad Şərqşünaslıq Universitetinin professoru, fərdi dəvətlə yığıncaqda iştirak edən Lev Vladimiroviç Şerba, ikincisi isə Moskva Şərq Assosiasiyası Cəmiyyətinin professoru Lev İvanoviç Zirkov etdi. Şerba fonetik, etimoloji, tarixi, ideoqrafik prinsiplərdən bəhs edərək mahiyyətə dilin sosial hadisə olmasından, insanlar

arasında ünsiyyətə xidmət etməsindən, cəmiyyətdə qrupları birləşdirməyindən, yazının isə dildən daha çox sosial hadisə olmasından ətraflı danışaraq oxu və yazı prosesində vaxta qənaət məsələsinə də toxundu [Şerba, 2006:154-155]. Həmməruzəçi Zirkov isə Şerbanın söylədiyi fikirləri dəstəkləyərək dedi ki, *“Şerbanın orfoqrafiyasının sosial institut kimi önəmi barədə dediyini əsaslandırmaq istəyirəm. O, tamamilə haqlı olaraq göstərir ki, qəzet oxuyarkən biz gözlərimizlə sözləri dərhal qavrayırıq ki, bu da vaxta qənaətdir və bu qənaət hamıda ümimilli miqyasda baş verir. Əgər siz qəzeti götürmüşsünüzsə və orada səhv varsa, artıq vaxt sərf edirsiniz, çünki fikirləşirsiniz: bu niyə belə yazılıb, bəlkə mətləb səhvidir və bununla da vaxt itirəcəksiniz. Əgər əməyin elmi təşkili müəssisələrinin məşğul olduqları kimi orfoqrafiyanın qeyri-mükəmməliyi üzündən baş verən bütün vaxt itkilərini toplasanız, millətin orfoqrafiyasının nöqsanlı olması və bir çoxlarının onu bilməməsi ilə əlaqədar itirdiyi küllü miqdarda vaxt alınar. Mən bu məsələ ilə tez-tez toqquşuram, bu mənim xəstə yerimdir”* [Zirkov, 2006:158].

Türkoloji qurultayda terminologiya məsələləri. 2 mart 1926-cı ildə Ağamalıoğlunun sədrliyi ilə keçirilən qurultayın 8-ci iclasında Simumyagi Artur Badaloviç Zifeld *“Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri haqqında”* adlı məruzəsində başqa dillərdən alınma sözlər (terminlər) barədə danışarkən 4 mühüm qaydaya düzgün riayət edilməsindən bəhs etmiş, onlardan biri də *“danışanın qüvvələrinin psixofiziki qənaəti baxımından dilin ümumi üslubunu ciddi şəkildə saxlamaq zəruriliyini”* [Zifeld, 2006:177] göstərmişdir. Söz ahəng qanununa tabe deyilsə, qənaət naminə müvafiq düzəlişlərin gerçəkliyindən danışaraq natiq vurğuladı ki, *“Tərkibindəki “ü” hərfi türk fonetikasına uyğunlaşmayan alman sözü götürürüksə, bu samit “ç”, “dz”, isə “l” ilə dəyərləndirir. Sözlərin əvvəlində samit diftonqların almamasına da diqqət yetirmək lazımdır: türk dili samit diftonqları qəbul etmir. “Rza”, “İrza”, “Riza” olar və s. Eyni şey Avropa dilləri ilə də edilməlidir. Abreviaturalarda psixofiziki qənaətin əlamətdar cəhətlərindən bəhs edən məruzəçi nitqin sonunda söylədi ki, “Bizim azərbaycanlı ziyalılar arasında mübahisə gedir: “komandorm”, “ilpalkom”, “VEP”, “VES” və s. kimi qısaldılmış sözləri daxil etmək olarmı? Biz tam əminik ki, nəinki olar, həm də lazımdır, çünki qısaldılmış sözlər minimum vaxt ərzində maksimum məna ifadə edir. Qısaldılmış sözlər Almaniyada hələ müharibədən əvvəl, kapitalizmin gur inkişafı dövründə meydana çıxmağa başlamışdır. Yadınızdadırsa, Rusiyada qısaldılmış sözlər dünya müharibəsi dövründə yaranmağa başladı. Hərbi texnikada lakoniklik, vaxta qənaət zəruridir. “Qlavkoverx”, “komandarm” – bunlar sovet sözləri deyil, bunlar sovetlərə qədərki sözlərdir. Sovet hakimiyyəti daha çox söz*

doğurdu. Türk dilləri də qaçılmaz olaraq bu nümunəyə əməl edəcək [Zifeld, 2006:178]. Zifeldin bu fikirlərini I Türkoloji Qurultaydan təxminən 50 il əvvəl ölmüş rus dilçisi B.A.Serebrennikov daha da inkişaf etdirərək göstərmişdir ki, “Qənaət meyilinin mənbəyində insan orqanizmi durur. Dildə qənaət prinsipi özünü mühafizə instiktinin bir konkret təzahür formasıdır. Bu, fizioloji gərginliyin həddən artıq işlənməsinə qarşı özünəməxsus reaksiyasıdır, yaddaşın işini mürəkkəbləşdirən, nitqin yaranması və qavranması ilə bağlı beyində mövcud olan bəzi funksiyaların həyata keçməsinə qarşı, hər cür qeyri-rahatlığa qarşı duran bir prosesdir” [Серебренников, 1974:27].

Türk dillərində abreviaturlar. XX əsrin əvvəllərindən rus və Avropa dillərindən qısaldılmış sözlər intensiv şəkildə daxil olmağa başlayır və onların çoxu keçdiyi dilin öz fonetik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılmış formalarında işlədilir. Dilin öz milli bazası əsasında formalaşmış abreviaturlardan da dünya dillərində aktiv istifadə olunur və bu cəhətdən doğma dilimiz də bu söz qrupları ilə olduqca zəngindir və bunlardan bədii və publicist əsərlərin dilində ixtisar edilmiş sözlər əsasında yaranmış abreviaturların bütöv şəkillərinin anlaşılmasında əsas rolü təfəkkür və təsəvvür aparatı rol oynayır və A.Babayev düzgün olaraq göstərir ki, *“Bir sözü bildirmək üçün onun bir hərfini göstərmək və bununla da fikrini ifadə etmək mümkündür. Bizcə, abreviaturların bütün növləri sinekdoxadır. Məsələn, heç bir şəxs qibleyi-cəhənnəmi görə bilməz. Fəqət bir nəfər adam filan ildə (bir sənəni göstərir), filan ayın filan günündə (haman günü göstərir) adı “T” hərfi ilə başlanan bir şəhərdən, adı “L” hərfi ilə başlanan şəhərə, adı “Q” hərfi ilə başlanan müqəddəs bir şəxsin yanına gəlib, ondan cəhənnəmə gedib səyahət etmək üçün əlac istəyəcəkdir”* (Ə.H.). *“Xortadanın cəhənnəm məktubları”nı oxuyan hər hansı bir adam dərhal yəqin edir ki, “T – Tiflis”, “Ş – Şuşa”, “Q – Qasıməli” sözlərini əvəz edir”* [Babayev, 2011:310]. Həqiqətən də, əsəri dinləmə üslubi məqsədlə istifadə edilmiş hər hansı sözün baş hərfi ilə yaradılmış ixtisarlara təsadüf edəndə mətnə uyğun tərzdə təsəvvür aparatı işə düşür və mexaniki olaraq dildə onların bütöv şəkildəkiləri ifadəsini tapmaqla, oxu və yazı prosesində vaxta qənaət olunur.

Abreviaturlar poeziya mətnlərinə də yol tapa bilir və kontekstual mühitin parametrlərinə uyğunlaşdırılan qısaltmalar təyyarə markalarının adlarını bildirir və maraqlıdır ki, həmin qrafik işarələrə qarşılıq olaraq omonim sözlər kimi ümumişlək “an” və “il” sözləri də vardır. Şair əgər həmin hərfi işarələrin yerinə bütöv söz formalarını işlətsəydi, o zaman misrada ölçü prinsipini pozar, oxucuda psixofizioloji yorğunluq da yaratmış olardı. Şeir mətnlərində digər bir bəndə diqqət yetirməklə fikrimizi əsaslandırma bilirik:

*Nəyimə gərək işıq nə qədər,
DRES-də boru neçə metrdir!...*

İtirdi ürək ucalığından

Könül boyundan insan itirdi [Ələkbərli, 1982:292].

İkinci misrada “DRES” ixtisarı dörd baş hərfdən düzəldilmiş qrafik işarədir, ruscadır və onun azərbaycanca qarşılığı açıq söz formalarında “Su Elektrik Stansiyası” şəklindədir. Əgər şair qrafik işarənin söz formalarından istifadə etməsəydi, şeiri yazarkən özünün fiziki gücünə və vaxtına xeyli zaman sərf etmiş olardı. Xarici dilçilik əsərlərində keçən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq şifahi və yazılı nitq aktlarında abreviaturaların hərfi işarə formaları söz ilə ifadə edilən şəkilləri texniki vasitələrin gücü ilə müqayisəli şəkildə vaxta və sərf edilən enerjiyə alternativ olaraq müəyyənləşdirilsə də, Azərbaycan dilçiliyində qənaət prinsipi ilə bağlı bu məsələyə hələ də diqqət yetirilməmişdir. Məsələn, “Azərbaycan Teleqraf Agentliyi” abreviaturasının söz formasını yazırıq və sekundamərə baxırıq, məlum olur ki, buna 20 saniyəyə qədər vaxt ayırdıq. Tələffüz edirik və yenə də vaxt ölçən saata baxırıq, aydın olur ki, 3 saniyəyə qədər vaxtı itirdik. İndi isə qrafik şəkli tələffüz edib və yazıb saniyələrlə ölçsək, məlum olacaq ki, “AzərTac” qısaldılmış söz birləşməsinin yazılmasına 10 saniyə, tələffüzünə isə cəmi 1 saniyə vaxt itirmiş oluruq. Deməli, dərketmə aparatının gördüyü iş, nitq aparatının gördüyü işdən daha sürətli və itidir. M.Hüseynova da düzgün olaraq abreviaturaların kontekstual şəraitdə yaratdığı qənaət halından bəhs edərək yazır ki, “*Mükəmməl dərinliyi və şairanəlik ixtisarların köməyi sayəsində güclənir. Əgər ixtisarlar bərpa edilərsə, əmr bəlkə də şeirliyini itirər və bu, mətnin xeyrinə edilmiş əməliyyat kimi dəyərləndirilə bilməz, çünki belə olan vəziyyətdə sənət və sənətkarlıq çox şey itirər. Bədii mətnə sözə qənaət – semantik sıxılmanın və şüurlu ixtisarların öz estetik mənası və qanunauyğunluqları vardır. Qrafika ilə bağlı hər bir uğurlu detal və bəyənimli forma! Xoş təsir yaradır!*” [Hüseynov, 2008:133].

“*Abreviaturaların mənasında nominativlik daha güclüdür. Ona görə də abreviaturalar terminlərindən daha çox, nomenklatur sözlərlə yaxınlıq yaradır*” [Xəlilov, 2008:123]. Bəzən təsadüfi və yaxud da məqsədli şəkildə insanlara verilən adlar qısaltmalar şəklində də ola bilər ki, bu da bir növ nominativlik əsasında yaranmaqla nomenklatur sözləri xatırladır. Belə guman edirlər ki, Xalq yazıçısı Anarın adının bütöv şəkli “Anam Nigar, atam Rəsul” – deməkdir və sözün qısaldılmış formasından “Anar” abreviaturu yaranmışdır. Sonralar yazıçı öz adının mənasını izah edərkən bu fikri təkzib etsə də, təsadüf və ya məqsədlilik nəticəsində dildə belə abreviaturaların yaranması da xeyli saydadır. Məsələn, Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün qardaşı oğlu, aktyor Kamranın adının

sonunda çıxış edən “MM” ixtisarı məqsədli şəkildə yaradılmış, güman ki, açıq şəkli: “Kamran Məhəmməd oğlu Məmmədov” deməkdir ki, bu da qısaltmadan ibarət qənaət prinsipi əsasında düzəldilmişdir. Söz və söz birləşmələrinin qısaldılması üsulu ilə yaranmış linqvistik qənaət prinsipinin vaxta və enerjiyə görə yığcamlıq naminə aşağıdakı sxemini tərtib edib təqdim etməklə əyani təsəvvür yarada bilərik.

<i>Abreviaturaların söz şəkli</i>		<i>Qısaldılmış forması</i>	<i>Sərf edilən vaxt</i>	
1	Daxili İşlər Nazirliyi	DİN	3 saniyə	0,5 saniyə
2	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	ADPU	3,5 saniyə	0,5 saniyə
3	Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı	ATƏT	3 saniyə	0,1 saniyə
4	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı	BMT	3 saniyə	0,1 saniyə
5	Azərbaycan Hava Yolları Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti	Azərb. H.YQSC	4 saniyə	0,3 saniyə
6	Dövlət Sərhəd Xidməti	DSX	3 saniyə	0,1 saniyə
7	Dövlət Sosial Müdafiə Nazirliyi	DSMN	4 saniyə	0,1 saniyə
8	Bakı Dövlət Universiteti	BDU	2 saniyə	0,1 saniyə
9	Təbiəti Mühafizə Cəmiyyəti	TMC	2 saniyə	0,1 saniyə
10	Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı	Azərb. SSR EA nəşriyyatı	3 saniyə	0,2 saniyə

Bütün dünya dillərində abreviaturalar mövcud olduğuna görə, onlar universal xarakter daşıyaraq müxtəlif sistemli dillərin həm alt, həm də üst qatlarında oxşarlıqlar və fərqliliklər yaradırlar. Fəlsəfi qrammatistlərin bəzi səciyyəvi mülahizələrini xarakterizə edən N.Xomski yazır ki, “*Fəlsəfi qrammatistlər səciyyəvi olaraq belə bir fikri əsas tuturdular ki, dillər özləri strukturlarında az fərqlənir, halbuki üst qat təzahürlərində böyük müxtəliflik mümkündür. Beləliklə, bu nöqteyi-nəzərə görə, qrammatik münasibətlər və kateqoriyaların strukturu var və insan düşüncəsinin və aqlının müəyyən aspektləri dillər arasında xüsusi invariant mahiyyəti daşıyır, hərəcənd ki dillər qrammatik münasibətləri baxımından, məsələn, infleksiya və ya söz sırası, formal ifadə vasitələrindən asılı olaraq fərqlənə bilər. Bundan əlavə, o*

tədqiqatlar göstərir ki, dərin strukturu törədən qeyd edilən rekursiv prinsiplərin müəyyən mənada məhdud olduğu anlaşılmışdır. Məsələn, belə bir şərtlə ki, yeni strukturla yalnız yeni “proporsional məzmunun” daxil edilməsi ilə formalaşır və yeni strukturların özləri isə real sadə cümlələr şəklində artıq formalaşmış strukturlara uyğun gəlir. Eyni olaraq üst qat strukturları söz sırasının dəyişməsi, ellipsisi və digər formal əməliyyatlar vasitəsilə formalaşan qrammatik transformasiyaların özləri bundan əvvəlki mühazirəmdə nəzərdə keçirilmiş şərtlərə bənzər, müəyyən fiksasiya olunmuş ümumi şərtlərə cavab verməlidir. Qısaca, fəlsəfi qrammatika nəzəriyyələri və bu nəzəriyyələrin hazırkı dövrdə inkişafının təkrar müzakirələri belə bir fikir aşılayır ki, formal təzahürlərdəki nəzərə çarpan müxtəlifliyə baxmayaraq, dərin strukturları aşkarlayarkən və onların fundamental mexanizmlərini və prinsiplərini üzə çıxararkən dillər bir-birindən çox da fərqlənmir” [Xomski, 2006:116-117].

Hərfi anlamda abreviaturlar “qısaldılıram” mənası verməklə, bu tip söz birləşmələrində onların alt qat strukturlarını təyin etmək üçün mütləq sintaktik xarakterinə diqqət yetirilməlidir, çünki hər bir ixtisar edilmiş birləşmənin cəmləşdiyi semantik söz qrupları vardır. Məsələn, AŞPA (Avropa Şurası Parlament Assambleyası), MM (Milli Məclis), MŞ (Milli Şura), KİÖV (Kənd İnzibati Ərazi Vahidliyi) və s. abreviaturlar bir semantik söz qruplarında cəmləşərək “təşkilat” anlayışını konseptuallaşdırır ki, deməli, onların alt qatında olan vahid bir mənə ümumdünya dillərində də mövcuddur, onları fərqləndirən isə yalnız müxtəlif sistemli dillərdəki söz strukturlarıdır. AHDA (Ali Hərbi Dənizçilik Akademiyası), ADPU (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti), BQU (Bakı Qızlar Universiteti), BDU (Bakı Dövlət Universiteti) və s. kimi qısaltmalarda isə konsept edilən anlayış isə “təhsil” obyektidir. H.Xomski Uitninin, Humboltun fəlsəfi qrammatistlərə qarşı qaldırdığı məsələnin dilçiliyin ümumi insan psixologiyası ilə bağlılığı baxımından böyük əksəriyyətindən danışarkən vurğulamışdır ki, “Aydındır ki, bu bağlılıq yalnız rəasionalist baxımdan xüsusilə düzgün olduğu təqdirdə həqiqətən birmənalı ola bilər. Bu halda dil strukturu həm xüsusi, həm də ümumi aspektlərdə həqiqətən “təfəkkürün aynası” rolunda çıxış edə bilər” [Xomski, 2006:117].

Nəticə/Conclusion

Bütün dünya dillərində abreviaturlar hərfi modeldən söz strukturlarına transformasiya edilərək söz formalarına (üst qat) rəqlilikləri özlərində ehtiva etdirsələr də, dərin mənalarında (alt qat) üst-üstə düşərək eyniyyət yaradır, linqvistik universalilər kimi funksionallaşaraq günü-gündən dillərin öz daxili və alınma sözlər hesabına tərkiblərini daha da zənginləşdirməklə bərabər, vaxta və

enerjiyə qənaət baxımından da olduqca əhəmiyyətli kateqoriyalardan biridir ki, I Bakı Türkoloji Qurultayında söylənilənlər özünü tam şəkildə doğruldur.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Babayev, A. (2011). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. – Bakı: “Elm və təhsil”. – 620 s.
2. Ələkbərli, M. (1982). Aylarım – ay işığı. – Bakı: “Gənclik”. – 128 s.
3. Hüseynov, M. (2008). Dil və poeziya. – Bakı: “Elm”. – 434 s.
4. Xəlilov, B. (2008). Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. – Bakı: “Nurlan”. – 442 s.
5. Xomski, N. (2006). Dil və təfəkkür. İngilis dilindən tərcümə edəni və giriş məqaləsinin müəllifi prof. A.Y.Məmmədov. – Bakı: “Kitab aləmi”. – 151 s.
6. Məmməd, İ. (1978). Qoymayın dünyanı adiləşməyə. – Bakı: “Gənclik”. – 152 s.
7. Şerba, L.V. (2006). Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların sosial əhəmiyyəti. I Türkoloji Qurultayın stenoqrafik hesabatı tərcümə və tərtib edəni: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Atakişiyev. – Bakı: “Çinar-çap”. – s.152-156.
8. Zifeld, S.P. (2006). Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri haqqında. I Türkoloji Qurultayın stenoqrafik hesabatı. – Bakı: “Çinar-çap”. – s.172-178.
9. Zirkov, L.İ. (2006). Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların sosial əhəmiyyəti. I Türkoloji Qurultayın stenoqrafik hesabatı tərcümə və tərtib edəni: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Atakişiyev. – Bakı: “Çinar-çap”. – s.156-158.
10. Серебренников Б.А. (1974). Вероятности обоснования в компаративистике. – Москва: «Наука». – 352 стр.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 25.01.2026

Qəbul edilib 10.02.2026

Nəşrə tövsiyə edib Sevinc Əliyeva

filologiya elmləri doktoru, professor